

BISERICĂ, PUTERE ȘI CULTURĂ: BIOGRAFIILE EPISCOPIILOR TEOFIL ȘI ATANASIE ANGHEL

Viața, implicarea publică și, mai ales, activitatea bisericească, desfășurate în condiții politice, economice, sociale, religioase și culturale diferite, în raport direct cu anumite realități ale Principatului Transilvaniei, de către episcopii Bălgradului, Teofil și Atanasie Anghel, ne aduc aminte, până la un anumit punct al abordării și interpretării istoriei-realitate a românilor ardeleni de după mijlocul secolului al XVII-lea, de situația particulară a raportului *Stat - Biserică* la popoarele din Europa Răsăriteană (în sensul evoluției instituționale în epoca modernă)¹, ilustrată de cuprinzătoarea sintagmă *putere-cultură*, pe firul celor trei generoase coordonate: *identitate, ideologie și reprezentare*². De altfel, biografiile celor doi ierarhi demonstrează – și de data aceasta –, prin etapele și momentele lor esențiale, calitatea și valoarea științifică a biograficului în abordarea istoriei-realitate de la sfârșitul secolului al XVII-lea (cu referiri directe și justificative la rostul Habsburgilor în începutul procesului de formare a națiunii române). Dacă suntem de acord cu o anumită formulă istoriografică³, potrivit căreia unirea religioasă a unei părți a românilor ardeleni cu Biserica Romei le-a conferit calitatea de *instrumentum regni*, atunci se cuvine să raportăm momentul lui Teofil la debuturile efective ale unirii. Mai mult decât atât, încheierea în linii mari a acestui anevoios proces trebuie atribuit lui Atanasie Anghel, în timpul căruia se cristalizează, până la un anumit punct al luptei, revendicările culturale și politice ale românilor ardeleni⁴. În fond, unirea religioasă a unei părți a românilor ardeleni cu Biserica Romei, în spiritul Conciliului de la Florența, pe firul unei congruențe între civilizația răsăriteană și apuseană a Europei, avea drept fundament ideologic și pragmatic două coordonate: prezervarea tradiției străbune, recte întoarcerea la Biserica Romei, inclusiv recunoașterea Bisericii românilor ardeleni împreună cu religia lor în rândul religiilor recepte din sistemul politic al Principatului transilvănean. Din această optică a cercetării istorice încercăm să abordăm, în cele ce urmează, biografiile episcopilor Teofil și Atanasie Anghel.

¹ Inteligent dezbătute de Suttner 2007a, *passim*. Pentru dialogul între cele două civilizații europene vis-à-vis de unirea religioasă, cf. mai nou Stanciu 2008, *passim*.

² Sugestii pentru o abordare modernă în *Power and Culture* 2007.

³ Bernath 1994, p. 73-86. O interpretare a fenomenului la Teodor 1999, p. 167-175.

⁴ Bernath 1994, p. 87-158. Cf., de asemenea: Prodan 1984, p. 134-150; Tóth 2001, p. 13-45; Gyémánt 1986, p. 42-44.

Episcopul Teofil (?- 1697)

După numele mirean Toma Seremi, originar din Teiuș (comitatul Alba Inferioară)⁵, episcopul Teofil inaugurează, prin scurta, dar prodigioasa activitate, o schimbare fundamentală în existența Bisericii românilor ardeleni: inițiativa trecerii la catolicism. Și în cazul Principatului transilvănean a fost aplicată formula diplomatică tipică pentru politica promovată de *Societas Jesu*⁶: acțiunea de converțire „de sus în jos”, care viza inițial capii Bisericii, apoi protopopii mai influenți și, în cele din urmă, credincioșii, care trebuiau să se convingă de foloasele unirii.

Hirotonit în București, la 18 septembrie 1692, de către Teodosie, unde depune jurământul de credință Bisericii Ortodoxe (la ceremonie participând protopopul Opre și preotul Siicu din Brașov), întors în Ardeal, Teofil acceptă cele 19 puncte de credință în fața superintendentului calvin, pentru ca, la 18 decembrie 1692, să fie confirmat în scaunul vlădicesc de către guvernatorul George Bánffy, în condiții total diferite față de cele impuse de mitropolitul Teodosie⁷. Teoretic și practic, sub influența călugărului iezuit Ladislau Baráyi, artizanul unirii religioase cu Biserica Romei și sfătuitorul lui Teofil (mai târziu, *theologus et consiliarius Archiepiscopi Athanasii I*), care dovedea un remarcabil simț politic al momentului⁸, ne apare și textul diplomei împăratului Leopold din 23 august 1692. Actul cuprinde suma scutirilor și privilegiilor preoților uniți ruteni și a celor care se vor unice Biserica Romei și subliniază deosebirea esențială dintre unirea cu calvinii și unirea cu catolicii (la granița dintre specificul credinței și oportunitatea integrării sociale), ultima formulă respectând ritualul Bisericii românești, *legea românească*⁹ rămânând nealterată. Totodată, diploma reglementa activitatea Companiei lui Isus în chestiuni referitoare la Biserica Unită din teritoriile ocupate de Imperiul Habsburgic, în congruență cu instrucțiunile transmise de Congregația *De Propaganda Fide*.

Este și motivul pentru care Teofil a convocat, în februarie 1697, un sinod, la reședința vlădicească, în Alba Iulia, pentru a declara, public și tranșant, unirea cu Roma a Bisericii ortodoxe din Transilvania. Esența dezbaterilor acestui sinod a fost următoarea: credincioșii uniți cu Biserica Romei nu erau obligați să primească, dogmatic, decât cele patru puncte cunoscute, în spirit florentin, dar, sub raport politic și social, urmau să se bucure de aceleași drepturi și libertăți de care beneficiau persoanele care aparțineau Bisericii Catolice, românii nemaifiind socotiți tolerați în sistemul politic al Principatului. De altfel, în baza hotărârilor sinodului, Teofil va alcătui, la 21 martie 1697, declarația oficială și solemnă a unirii

⁵ Date biografice la Diaconovich 1898, III, p. 1078. Utile repere curriculare la Dănilă 1995, p. 2.

⁶ Vezi, mai nou: Wolf 2002, p. 47-54; Brusanowski 2002, p. 55-66.

⁷ *Diploma confirmationis Theophili metropolitanae* la Nilles 1885, I, p. 153-160. Comentarii judiciare la Bârlea 1990, p. 7-15; Păclișanu 2006, p. 93-97.

⁸ Marton 2005, p. 31-38.

⁹ Dezbaterea sintagmei la Suttner 2007b, p. 138-154; Suttner 2005, p. 21-39. Vezi și Oancea 2002, p. 111-125; Oancea 2005, p. 21-26.

cu Biserica Romei (având la bază binomul *aderare-asumare*), pe care o va semna și unde va aplica pecetea episcopului și a sinodului¹⁰. Actul va fi întărit și prin semnăturile a 12 protopopi, la 10 iunie 1697. „Documentul, în formă și conținut, este expresia clară a hotărârii definitivării procesului de *Unire*. Ea, *Rezoluția*, constituie semnul indubitabil al adoptării principiilor maxime, dar suficiente, de reunire a celor două Biserici în concepția florentină. În schimbul angajamentului prezervării tradiției proprii Bisericii era recunoscută, în plenul adunării, experiența Bisericii Catolice prin acceptarea valabilității punctelor florentine”¹¹. De altfel, *Rezoluția de Unire* prezintă o importanță istorică remarcabilă, inclusiv prin conceptul descoperit relativ recent, ea fiind prima manifestare conștientă și expresă a revendicărilor politice ale românilor ardeleni¹², pe drumul devenirii lor naționale, care va înregistra un moment cardinal prin pachetul de justificate revendicări inițiat și susținut de curajosul episcop Inochentie Micu-Klein.

Hotărârile sinodului de la Alba Iulia din 21 martie 1697 prezentau, prin litera și spiritul unei veritabile *professio fidei*, după cum s-a stabilit deja în istoriografie încă din deceniul cinci al secolului trecut¹³, o triplă însemnătate: bisericească, politică și culturală, atât pentru românii ardeleni uniți cu Biserica Romei, cât și pentru cercurile aulice. Acestea au fost înștiințate – în timp util ! – de călugărul iezuit Ladislau Barányi, care a avut un schimb epistolar și cu cardinalul Leopold Kollonich, care urma să intervină, la Viena, pe lângă împărat, pentru a pune în practică libertățile și privilegiile promise preoților români uniți cu Biserica Romei, inclusiv admiterea mirenilor în demnități și funcții publice. Se precipită, de altfel, călătoria teologului iezuit la Viena, cu atât mai mult cu cât mitropolitul Teodosie al Țării Românești, aflând de gestul curajos al lui Teofil, plănuia, pe toate căile, să-l înlăture din scaunul vlădicesc.

Însă, în iulie 1697, Teofil – recunoscut de către împăratul Leopold I și de cardinalul Leopold Kollonich drept episcop al Bisericii Române Unite din Principatul Transilvaniei – va muri subit (unele izvoare contemporane presupun că ar fi fost otrăvit !), măsurile de precauție fiind inutile. Problemele grave ale unirii religioase rămăneau deschise în fața partizanilor, dar și a adversarilor din interiorul Principatului și din afara granițelor lui, în cadrul unor relații bisericești, diplomatice și politice care au antrenat nu numai interesele cercurilor aulice din Viena ori ale unei părți a românilor ardeleni, ci și atitudini mai mult sau mai puțin explicite ale imperiilor vecine, la începutul unei ere noi, pe firul binomului *State-Biserici*¹⁴.

¹⁰ A se consulta *Res in Synodo agitandae, Acta et Decreta Synodi* la Nilles 1885, I, p. 164-170. Cf. opiniile lui Teodor 2000, p. 43-50. Vezi și Dragomir 1990, p. 6-24; Stanciu 2008, p. 68-85.

¹¹ Stanciu 2008, p. 158. Vezi *Iterata confirmatio et ratihabitio Decreti Unionis* la Nilles 1885, I, p. 171-176. Teodor 1995, p. 175-186. Suttner 2005, p. 23-27.

¹² Vezi, între alții: Tóth 2001, p. 18-34; Someșan 1999, p. 37.

¹³ Pâclișanu 2006, p. 98.

¹⁴ Cf. *De confirmatione Synodi*, Nilles, 1885, I, p. 177-181. Comentarii la Suttner2007a, *passim*.

Atanasie Anghel (? -1713)

Personalitate controversată și contestată a istoriei românilor ardeleni la sfârșitul secolului al XVII-lea, cel la numele căruia se raportează desăvârșirea unirii religioase și care a pregătit, prin acțiunile sale bisericesti, culturale, diplomatice și politice cadrul legal și favorabil pentru lupta politică a lui Inochentie Micu Klein (deceniul trei al secolului al XVIII-lea), Atanasie Anghel se origina din familia preotului Ioan din părțile hunedorene ale Principatului (satul Bobâlna, în zona Orăștie)¹⁵. Hirotonit de mitropolitul Varlaam, va fi ales de sinod la o vârstă tânără, în locul vlădicului defunct, pentru ca sfințirea să aibă loc, ca și în cazul predecesorilor, la București¹⁶. După încheierea ceremoniei, nelipsită de anumite conotații diplomatico-politice, care dovedeau – de pe atunci – abilități manageriale și politice, la 22 ianuarie 1698, Atanasie se întoarce în Transilvania cu mai multe daruri de la domnul Țării Românești, Constantin Brâncoveanu, într-un climat tensionat, care sugera caracterul politic al evenimentelor și raporturilor interromânești, dar și cu *Instrucțiuni* primite de la Dosoftei, patriarhul Ierusalimului, pentru apărarea credinței ortodoxe contra propagandei calvine.

Între timp, Ladislau Barányi continuă, la Viena și în Principat, prin acțiuni constante, teoretice și practice, politica de salvare a unirii religioase, pe lângă protopopi și liderii preoțimii române, Atanasie Anghel urmând să înfrunte un *trinom de interes, bisericesti, sociale și politice*, mărturisite de unii lideri ai calvinilor, catolicilor și, nu în ultimul rând, din partea ortodocșilor (din Principatul transilvănean și, mai ales, din Țara Românească). Hotărârea Curții privitoare la scutirea preoților uniți de anumite taxe, inclusiv principiul egalității cu preoții cultelor recepte, va fi emisă în 14 aprilie 1698, fiind comunicată Guberniului transilvănean la 28 mai 1698. Într-un moment în care situația Episcopului nu era deloc confortabilă, dacă avem în vedere și reacțiile repetate ale liderilor calvini ai Principatului, guvernatorul Gheorghe Bánffy și cancelarul Nicolae Bethlen – doar trezorierul Ștefan Apor fiind catolic –, soarta Unirii religioase stârnind, prin consecințele ei imediate și îndepărtate, interese și pasiuni politice dintre cele mai diverse, Ladislau Barányi revine în Transilvania cu o copie a Rezoluției imperiale din 14 aprilie 1698. Între timp, Atanasie convocase sinodul, la începutul lui octombrie 1698, fiind invitați și 2-3 reprezentanți din fiecare parohie, pe lângă membrii de drept. La sinod s-au remarcat, între alții, prin prezență, Gheorghe din Daia, „notarășul clerului și sinodului”, cu un rol important în acceptarea Unirii, iezuitul Ladislau Barányi, Gabriel Henevesi, șeful Casei iezuite din Viena ș. a. *Declarația de Unire*, elaborată în acel moment bisericesc și politic (7 octombrie 1698), exprima, în mod explicit, pe parcursul

Cf. și Bernath 1994, p. 108-158; Tóth 2001, p. 18-34. Vezi și opiniile lui Dragomir 1990, p. 20-24.

¹⁵ Cf., selectiv, din perspectivă biografică: [Aug. Bunea], *Atanasie I. Anghel*, în Diaconovich 1898, I, p. 302; *Șematism* 1900, p. 15-19; Dănilă 1994, p. 2.

¹⁶ Păclișanu 2006, p. 99 sqv. Cf. interesante păreri la Câmpeanu 1992, p. 45-58.

unui impresionant text, care însuma nu numai speranțele, dar și stările de îndoială ale celor care s-au unit cu Biserica Romei, grija instituției sinodale pentru apărarea libertăților și privilegiilor preoțimii, prezervarea *legii strămoșești*, inclusiv a dreptului de alegere a episcopului¹⁷. În raport direct cu cele hotărâte la sinod, pe firul unei indiscutabile ierahii bisericești și orientări politice, s-au expedit scrisori de înștiințare cardinalului Ladislau Kollonich (16 noiembrie 1698), nunțului papal din Viena, dar și cancelarului imperial Francisc Uldrich Kinski, Conte de Wchnitz și Tettau (17 noiembrie 1698).

Sinodul din octombrie 1698 a constituit – după cum s-a stabilit în istoriografie¹⁸ – un moment cardinal, prin urmările imediate și îndepărtate, în procesul dificil și îndelungat de consolidare a unirii religioase sub episcopul Atanasie Anghel, urmându-se calea deschisă de Teofil, în spiritul punctelor florentine, și a determinat, după cum era de așteptat, din multe puncte de vedere, diverse reacții bisericești și politice, inclusiv atitudinea Dietei Transilvaniei față de unire, respectiv aprobarea unirii de către împăratul Leopold I. Dieta, convocată la Alba Iulia (lucrările au durat între 20 octombrie – 12 decembrie 1698 !), se va pronunța, la sugestia guvernatorului calvin Gheorghe Bánffy, în ceea ce privește atitudinea ce urma să o aibă asupra situației românilor uniți cu Biserica Romei, cât și în direcția incomodei Rezoluții imperiale, care acorda privilegiile preoților trecuți la unire. Dieta nu-și dă acordul, în numele națiunilor privilegiate și a religiilor recepte, după cum era de așteptat, asupra noilor oportunități care se deschideau în fața românilor din Principatul transilvănean.

Simultan, se înregistrează reacția promptă a lui Ladislau Baranyi și a lui Atanasie, prefigurându-se o iminentă călătorie la Viena, la care urma să participe – pe lângă episcop – și protopopii Gheorghe din Daia și Ion din Alba Iulia, respectiv Ștefan Rațiu, „udvarbirăul Bălgradului”. Răspunsurile împăratului, dar și ale cardinalului Leopold Kollonich la memoriile sinodului, și desigur asupra proiectatei călătorii la Viena, întârziiau. Dieta din 20 ianuarie 1699, convocată în Sighișoara, se menține, prin declarațiile ei, în spiritual celei de la Alba Iulia, până la primirea mult așteptatei *Majestatis resolutio*. Abia la 20 ianuarie 1699 împăratul Leopold semnează, după ce a luat act de unirea românilor cu Biserica Romei, o *Diplomă* (similară cu cea emisă la 23 august 1692), document politic de o importanță teoretică și practică indiscutabilă, care-i scutea pe preoții români

¹⁷ *Synodus [...] anni 1698. A. Historia synodi ex literis synodicis ad Caesarem datis. B. Res in Synodo agitandae etc.*, la Nilles 1885, I, p. 200-217; Păclișanu 2006, p. 105-107.

¹⁸ Cf. opiniile lui Bârlea 1990, p. 15-54, în care ni se oferă, între altele, în baza unei cercetări judicioase, „eine gekurzte Geschichte” a unirii religioase, pe firul pendulării bisericești și politice a lui Atanasie Anghel (care a înțeles unirea din perspectivă sinodală, în spirit florentin), de la indiscutabile abilități bisericești, manageriale și politice până la așteptările Curții imperiale în această etapă (la nivel aulic unirea fiind percepută ca o înglobare individuală în litera Conciliului tridentin).

uniți de robote și de alte dări, conferindu-le egalitate cu preoții catolici ai Principatului. Într-un astfel de moment politic favorabil pentru Biserica Română Unită, episcopul Atanasie a convocat, la 20 mai 1699, un sinod general special, în capitala Principatului, unde trezorierul Ștefan Apor a prezentat Diploma imperială și s-a stabilit, între altele, călătoria episcopului la Viena, pentru a se prezenta împăratului și cardinalului.

Odată cu trimiterea Diplomei către Guberniu, la 28 februarie 1699, spre a fi făcută cunoscută opiniei publice, apar reacții dintre cele mai diverse din partea națiunilor privilegiate și a religiilor recepte ale Principatului. În acest sens sunt elocvente lucrările Dietei de la Alba Iulia (8 septembrie – 6 octombrie 1699), cât și reacțiile imediate ale celor care urmăreau să împiedice aplicarea hotărârilor imperiale referitoare la privilegiile preoților români uniți. Să nu uităm desfășurarea anchetei, ordonată de Guberniu, cu tot protestul justificat al lui Atanasie, pentru a se afla dacă locuitorii români doresc efectiv, pe bază de declarație personală, să rămână în credința străveche ori intenționează să se unească cu una din religiile recepte. Răspunsurile covârșitoare ale anchetei guberniale, condusă de patru comisari speciali (Ladislau Bethlen, Sigimund Balogh, Sigismund Kun și Daniel Sigyárto), indicau atașamentul – explicabil, din multe puncte de vedere – preoților și credincioșilor români față de *legea veche* și de vlădica din Bălgrad¹⁹.

Într-un astfel de context bisericesc și politic agitat (lucrările trenante ale anchetei guberniale, atitudinea câtorva comunități românești din Țara Hațegului, apropiate de religia calvină, rezistența împotriva unirii din zona Brașovului și Țara Făgărașului etc.), Atanasie și colaboratorii săi organizează o manifestare publică pentru unire, convocând la Alba Iulia, în 4 septembrie 1700, un nou sinod. Se alcătuiește un manifest expres față de unire, semnat de episcop și de protopopii participanți care reprezentau preoțimea și populația românească din tot Principatul Transilvaniei. Documentul final al sinodului este, după cum s-a subliniat în istoriografie²⁰, de o importanță bisericească și politică maximă, din perspective imediate și îndepărtate, având în vedere contextul general intern în care evolua procesul unirii religioase. Forma de redactare și, mai ales, conotațiile bisericești și naționale ale documentului explică particularitățile de formă și de fond ale frământărilor religioase care au marcat istoria românilor ardeleni în veacul al XVIII-lea²¹.

O altă manifestare de maturitate managerială și politică (din care nu lipsesc elementele unei indiscutabile abilități diplomatice) și, în mod deosebit, de atașament pentru unirea religioasă este, în această etapă complexă și tensionată, proiectata călătorie a lui Atanasie Anghel la Viena. În acest caz și-au dat

¹⁹ Concluzii la Câmpeanu 2006, p. 93-102. Ecouri ale Unirii surprinse la Dănilă 1994, p. 2 pornind de la circulația ms. rom. *Minei prescurtat* (adnotarea preotului Ivan din Țelna, jud. Alba).

²⁰ Cf. și punctul de vedere al lui Dragomir 2007, I, p. 124 sqv.; Dragomir 1990, p. 54-58.

²¹ Pâclișanu 2006, p. 117. Cf. și opiniile îndreptățite ale lui Suttner 2005, p. 27-30.

consimțământul Ladislau Baranyi, dar și cardinalul Leopold Kollonich, într-un context încărcat de disponibilități culturale și politice din partea cercurilor aulice, în timp ce Atanasie fusese consacrat episcop al Bisericii Ortodoxe Române din Ardeal și recunoscut ca atare de Guberniu. De altfel, călătoria la Viena a fost anticipată de sinodul mic din 6 ianuarie 1701, convocat de episcop, care s-a finalizat cu o declarație de fidelitate față de Atanasie (semnată de 29 de protopopi și de 26 preoți). Era o etapă în care s-au trimis spre Capitala Imperiului nenumărate denunțuri contra episcopului (care indicau greșeli reale și foarte multe imaginare), în efortul de a destabiliza unirea. Sosit la Viena, în 5 februarie 1701, însoțit de vicarul Meletie, Ștefan Rațiu, călugărul iezuit Carol Neurauter și de enigmaticul *homo quidam calvinus*, Atanasie va fi invitat la o conferință la care au participat – între alții – cardinalul Leopold Kollonich, contele Samuil Kálnoky, șeful Cancelariei Aulice a Transilvaniei, Ioan Fiath, secretarul Cancelariei, iezuitul Gabriel Hevenesi, șeful Casei iezuiților de la Sf. Ana din Viena, vicarul Meletie și Carol Neurauter. Vlădica Atanasie a expus în fața Conferinței cele 8 puncte încredințate din partea sinodului, solicitând să fie întărit, prin poruncă imperială, în demnitatea bisericească și să fie confirmate, încă o dată, privilegiile, drepturile și obligațiile sale și ale preoțimii române în litera și spiritul Diplomei din 16 ianuarie 1699.

Atitudinea justificată a lui Atanasie n-a rămas fără consecințe, cu concursul cardinalului Leopold Kollonich: episcopul și urmașii săi la demnitate primeau titlul de consilieri ai împăratului, din partea căruia se ofereau și 6.000 florini pentru cumpărarea unui domeniu pe seama instituției bisericești unite. În același timp, urmând o practică obișnuită în Biserica apuseană, Atanasie este supus purgatorului procesului canonic, având în vedere și suma denunțurilor sosite, de-a lungul anilor, din Transilvania la Viena, cât și informațiile referitoare la aptitudinile teologice și manageriale, caracterul și cultura sa primite *via jesuitica*. Procesul canonic, la care au participat aproape aceleași personalități ca la suscitata conferință, hotărăște prin rezoluția sa menținerea lui Atanasie în scaunul episcopal, sugerând o confirmare imperială care să-i recunoască demnitatea, cu toate că-i lipsea pregătirea teologică, cultura și experiența impuse de o astfel de demnitate. Nu peste mult timp, la 19 martie 1701, Atanasie este investit, prin puterea diplomei imperiale, cu titlurile *episcopus nationis valachicae* și consilier imperial, cu condiția de-a fi supus Sf. Scaun al Romei și în subordinea ierarhică a Arhiepiscopatului de Strigoniu. La propunerea călugărilor iezuiți, Atanasie este consacrat a doua oară, *sub conditione*, la Viena, în capela Sf. Ana, în 25 martie 1701, de către cardinalul Leopold Kollonich, solemnitare cu ocazia căreia primește, din partea împăratului, un medalion de aur, o cruce cu pietre prețioase și diploma cu titulatura de consilier imperial.

În raport direct cu prezența activă și necesară a lui Atanasie Anghel la Viena, în slujba Bisericii Române Unite, moment biografic încărcat de indiscutabile conotații culturale și politice, se înscrie *Diploma lui Leopold I* din 19 martie

1701 – cunoscută și sub denumirea de *A doua Diplomă leopoldină*, dar și *Jurământul*, respectiv *Reversalul* semnat de Atanasie în 7 aprilie 1701, în contextul concret al întoarcerii acasă și al instalării solemne. Problematika de bază a Diplomei, care include drepturile, privilegiile, dar și obligațiile Bisericii Române Unite, este cunoscută datorită numeroaselor discuții în istoriografie. Document cu valoare constituțională pentru românii ardeleni uniți cu Biserica Romei în veacul al XVIII-lea²², Diploma este urmată, la sugestia energică și insistentă a cardinalului Leopold Kollonich, de *Jurământul* și *Reversalul* lui Atanasie, care stabilește, pe parcursul a 14 puncte (obligații = porunci), clar și răspicat, raporturile de subordonare – unele umiltoare ! – ale instituției românești din Ardeal cu Biserica Catolică (de la Arhiepiscopia Strigoniului până la Sfântul Scaun), inclusiv *instituția teologului iezuit*²³, care conducea, efectiv și practic, destinele Bisericii românești unite cu Roma. După sosirea lui Atanasie în Transilvania, la sediul vlădicesc, în 15 mai 1701, va avea loc instalarea oficială – cu toată pompa – a episcopului, la 25 iunie 1701, în prezența protopopilor, a preoțimii și a credincioșilor mireni, dintre autoritățile oficiale distingându-se, între alții, trezorerul Principatului, Ștefan Apor, și teologul iezuit Carol Neurauter.

Atitudini dintre cele mai diverse, ca formă de manifestare, contrare unirii religioase, n-au întârziat să apară, dacă ținem seama de consecințele imediate și îndepărtate ale eventualei aplicări a drepturilor și privilegiilor, de care dispuneau acum, prin documente imperiale, românii uniți din Principatul transilvănean. Suma intereselor politice și materiale, care venea din partea națiunilor privilegiate și a unor religii recepte, speriate de eventuala aplicare a drepturilor și privilegiilor românilor, care ar fi zguduit din temelii sistemul constituțional al Principatului, se conjuga cu reacțiile – directe ori indirecte – sosite din cele două Principate, mai ales din Țara Românească, din sfera cercurilor domnitoare și, în special, bisericești. O concretizare a unei astfel de situații tensionate au reprezentat-o tulburările în fruntea cărora s-au aflat preotul Ion Țirca din Gâmbuț și nobilul român Gavril Nagyszegi. Dacă despre Ion Țirca se cunoaște că ar fi fost contracandidat al lui Atanasie Anghel la scaunul vlădicesc (1697), Gavril Nagyszegi s-a numărat, pentru câțiva ani, printre slujitorii episcopului. Să nu uităm că, pe parcursul unor astfel de tulburări, cauzate de o serie de factori bisericești și politici, interni și externi, s-a remarcat și Pater Ianoș (originar din Muntenia), reprezentant al domnitorului Constantin Brâncoveanu în Ardeal, lăsat de Atanasie Anghel să-i administreze averile (pe timpul călătoriei sale la Viena, în 1701), fără să-l uităm pe Andrei Ban, rudă cu agentul Dindar (al cărui socru era înșuși Pater Ianoș), ori pe protonotarul Ioan Saroși²⁴.

²² Wessely 1938.

²³ Pentru detalii, cf. Pâclișanu 1923; Bărbat 1963, p. 155-200.

²⁴ Pâclișanu 2006, p. 128-135; Bârlea 1990, p. 50-53; Dragomir 2007, I, p. 131-155.

De altfel, biografia episcopului Atanasie Anghel va fi marcată, în acei ani de instabilitate instituțională, după cum era de așteptat, și de urmările atitudinii Bisericii din Muntenia, în vremea lui Constantin Brâncoveanu, respectiv de reacția patriarhului Ierusalimului, Dosoftei, ambii urmărind cu interese directe și pragmatice transformările profunde din viața bisericească a românilor ardeleni. Dacă domnul Țării Românești avea interese bisericești, culturale și politice speciale pentru Mitropolia Bălgradului (ctitorită odinioară de Mihai Viteazul) – ne gândim la renta anuală de 6.000 bani (statuată în 1698) pe seama Mitropoliei, dar și la donația moșiei Merișani (din părțile Argeșului), în 1700, patriarhul Ierusalimului s-a exprimat, nu o dată, în scris, în cunoștință de cauză, față de situația bisericească a românilor ardeleni, expediind mai multe scrisori în care dezaproba, în termeni categorici, atitudinea lui Atanasie Anghel și a unor colaboratori care au trecut la religia catolică (vizita în anul 1701, în părțile Brașovului și Făgărașului, seria de epistole trimise lui Atanasie Anghel, Ștefan Rațiu ș. a.). Este un complex de relații diplomatice și politice interromânești, cauzate și de indiscutabile interese bisericești și pragmatice, insuficient abordate în istoriografie, în care apar, nu o dată, David Corbea, Andriaș Banoli ș. a. În acest context, nu poate fi trecută cu vederea nici gravitatea gestului canonic al patriarhului Calinic al Constantino-polului, care pronunță excomunicarea lui Atanasie Anghel (5 august 1701)²⁵.

O problemă incitantă care se poate ridica, în contextul demersului prezent asupra biografiei episcopului Atanasie Anghel, confirmat de Împăratul Leopold I și de Cardinalul Leopold Kollonich, pornind de la un anumit discurs istoric²⁶, ar putea viza câteva aspecte organizatorice ale Bisericii Române Unite, dacă împărtășim opinia potrivit căreia în timpul lui s-a înregistrat desăvârșirea unirii religioase, într-un complex cadru intern și extern, marcat de interese politice, economice, bisericești, sociale și culturale dintre cele mai diverse și, de multe ori, tensionate din perspectivă diplomatică. Teritoriul asupra căruia se întindea jurisdicția episcopului, în raport cu Diploma imperială de numire, cuprinde întreaga Transilvaniei (inclusiv „Părțile anexe”); numărul incert de protopopiate al întinsului teritoriu (din cauza lipsei unor izvoare documentare clare) – 52 de unități (după informațiile lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai); activitatea episcopului, drepturile și îndatoririle care decurgeau în virtutea activității la conducerea Eparhiei erau marcate, *de jure et de facto*, de prevederile cuprinse în *Reversalul* semnat în Viena, de dispozițiile înscrise în *A doua Diplomă leopoldină* (19 martie 1701) și, desigur, de prezența efectivă a teologului iezuit (în speță, au activat, în vremea episcopatului său, Carolus Neurauter, Ladislau Baranyi, Ioan Prentaller, Francisc Szunyogh), fără acordul căruia nu putea întreprinde nimic, din perspectivă teologică ori managerială, în slujba Bisericii

²⁵ Pâclișanu 2006, p. 135-143; Dragomir 2007, I, p. 155-162.

²⁶ Pâclișanu 2006, p. 143-154; Dragomir 2007, I, p. 162-167.

Române Unite; administrarea averilor bisericești era în răspunderea citorilor (*episcoporum bonorum ac proventum oeconomi*), aleși de soborul mare cu acordul protopopilor și prin confirmarea principelui (Ștefan Rațiu, Nicolae Pui ș.a.); responsabilitatea asesorilor și juraților, consilieri ai episcopului în chestiuni administrative și bisericești; importanța bisericească și jurisdicțională a soborului mare (*Synodus generalis*), convocat de episcop și asistat de teologul iezuit; rețeaua, starea materială și organizatorică, semnificația culturală și bisericească a mănăstirilor și schiturilor de pe întinsul eparhiei; norme de natură canonică și administrativă în direcția promovării noii instituții bisericești unite cu Biserica Romei, inclusiv precepte de conduită și educație ale preoților, respectiv înființarea unor școli noi pe seama credincioșilor români²⁷ etc. sunt tot atâtea probleme care fac parte integrantă din biografia episcopului, în anii căruia s-a înregistrat, după anumite opinii²⁸, desăvârșirea Unirii religioase.

Cu toate tulburările interne din Principatul transilvănean care au afectat unirea (deceniile 1-2 ale secolului al XVIII-lea), cauzate de revenirea pe scena politică a lui Ion Țirca, dar și de răscoala curuților condusă de Francisc Rákóczy al II-lea (încheiată prin pacea de la Satu Mare, 1711), fără să omitem mai multe intervenții armate pentru pacificare, conduse de generalul Jean Louis Rabutin, politica de unire religioasă promovată de Curtea de la Viena asupra unei părți a românilor ardeleni a înregistrat o etapă importantă în anii episcopatului lui Atanasie Anghel (care va muri, de altfel, la 19 august 1713)²⁹, cu o incontestabilă personalitate.

Din acest unghi al cercetării, subscriem la aprecierile unui cunoscător al chestiunii unirii religioase: „Nu a fost minor talentul acestui bărbat, plin de viață și de forță, curajos, vesel și de moralitate incertă, de a-și găsi, din primul an al episcopatului său, echilibrul în câmpul forțelor de orientări atât de diverse (Calvinism, Ortodoxie, Unire). [...] Cu o surprinzătoare abilitate, el a ieșit de sub povara punctelor acuzatoare. Când, după aceasta, și-a putut expune doleanțele, a făcut-o cu atâta ușurință și pertinență, încât l-a uluit pe arhiepiscop. În această stare de spirit, a reușit să obțină concesii care, cu siguranță, au depășit până și speranțele sale”³⁰.

Într-o etapă tensionată din perspectivă diplomatică și politică, când asistăm, pe plan central european, la o interesantă evoluție a binomului *state-biserici* (după respingerea turcilor de către forțele creștine la porțile Vienei, în anul 1683)³¹, *exemplul transilvănean* este cât se poate de convingător. Raportându-le doar la *unirea religioasă a unei părți a românilor ardeleni cu Biserica*

²⁷ Pâclișanu 2006, p. 143-154.

²⁸ Bernath 1994, p. 108-158.

²⁹ Pâclișanu 2006, p. 155-160.

³⁰ Tóth 2001, p. 39-40.

³¹ Cf. Suttner 2007a, p. 372 sqv.

Romei (în sensul propus, de pildă, de Gherontie Cotore), evoluțiile curriculare ale vlădicilor Teofil și Atanasie Anghel rămân exemplare pentru istoria Bisericii românești din Transilvania la granița veacurilor XVII-XVIII, pe firul dialogului dintre civilizația și tradiția bisericească răsăriteană și experiența catolicismului de pe cuprinsul continentului european³². Un astfel de climat viza, între altele, prezervarea tradiției străbune, recte întoarcerea la Biserica Romei, inclusiv recunoașterea Bisericii românilor ardeleni împreună cu religia lor în rândul religiilor recepte din sistemul politic al Principatului transilvănean. Astfel de elemente conferă câștig de cauză constatării judicioase și raționale, vis-à-vis de semnificațiile bisericești, culturale și politice majore ale unirii pentru devenirea națională a românilor ardeleni, din perspectiva momentului Inochentie Micu Klein, pe care l-a pregătit: „Unirea românilor cu biserica Romei s-a făcut deci din motive politice, era un instrument de care noul regim, austriac, avea nevoie pentru stăpânirea Transilvaniei”³³.

IACOB MÂRZA

**CHURCH, POWER AND CULTURE:
BIOGRAPHIES OF BISHOPS TEOFIL AND ATANASIE ANGHEL**

ABSTRACT

This article dedicated to bishops Teofil and Atanasie is part from a collaboration, within the Research programme *Unirea religioasă a unei părți a românilor ardeleni cu Biserica Romei* (*Religious union of a part of Romanians from Transylvania with the Church of Rome*), on the agreement between „1 Decembrie 1918” University and „Pro Oriente” Foundation from Vienna. Within the context of researching and interpreting history of Romanians from Transylvania from after the middle of the XVIIth century, beginning from the rapport between *State – Church* and the syntagm *power-culture*, in the direction of three coordinates – *identity*, *ideology* and *representation* – are presented and valorized stages and moments from life and activity of bishops Teofil and Atanasie, in the service of the Church and Romanians from Transylvania.

If we agree with a certain historiographic formula, according which Religious Union of a part of Romanians from Transylvania with the Church of Rome conferred them the quality of *instrumentum regni*, then it is proper to report the moment of Teofil (? – 1697) to the effective debuts of the Union, and ending – on the whole – of this difficult process is reported to ruling of Atanasie Anghel (? – 1713), during whom cultural and political demands of Romanians from Transylvania refine, until a certain point of the fight, preparing Romanian society from Transylvania for the moment of Inochentie Micu-Klein, with the sum of national and political demands. As a matter of fact, Religious Union of a part of Romanians from Transylvania with the Church of Rome, in the spirit of the Synod from Florence, on the line of a congruence between eastern and western civilization of Europe, had as ideological and pragmatical base two coordinates: preserving ancient tradition, that is return to Church of Rome (on the line proposed by

³² Vezi Stanciu 2008, *passim*; Bârlea 1966; Cotore 2000, p. 17 sqv.

³³ Prodan 1984, p. 148. Cf. și părerile lui Teodor 1995, p. 175-186; Teodor 1999, p. 167-175.

Gherontie Cotore) inclusively acknowledging the Church of the Romanians from Transylvania together with their religion among the acknowledged denominations and their acceptance amongst privileged nations from the political system of the Transylvanian principality. From this view of research and historical interpretation the biographies of bishops Teofil and Atanasie Anghel must be understood, within their essential stages and moments.

Abrevieri bibliografice

- Bărbat 1973 - Bas. Bărbat S. J., „L'institution de l'office du «théologien» dans l'Eglise Roumaine Unie”, în *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, XXIX, 1963.
- Bârlea 1966 - Octavian Bârlea, *Ostkirchliche Tradition und westlicher Katholizismus. Die rumänische unierte Kirche zwischen 1713-1727*, Monachium, 1966.
- Bârlea 1990 - Octavian Bârlea, „Unirea Românilor (1697-1701) – Die Union der Rumänen (1697-1701)”, în *Îndreptar*, XIII, 49-50, iulie-decembrie 1990.
- Bernath 1994 - Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*. Traducere de Marionela Wolf. Prefață de Pompiliu Teodor, Cluj, 1994.
- Brusanowski 2002 - Paul Brusanowski, „Motivațiile politice ale interesului cardinalului Leopold Kollonich față de români”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/II, 2002.
- Câmpeanu 1992 - Remus Câmpeanu, *Reactualizarea unei controverse istoriografice. Mitropolitul Atanasie și Unirea religioasă*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XXX, 1992.
- Câmpeanu 2006 - Remus Câmpeanu, *Unire religioasă și mental public la începuturile catolicismului românesc din Transilvania*, în *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 10/II, 2006.
- Cotore 2000 - Gherontie Cotore, *Despre articulașurile ceale de price, Sămbăta Mate – 1746*. Prefață: Iacob Mârza. Glosar, notă asupra ediției: Mihai Alin Gherman. Transcrierea textului, note: Ioan Gabor. Ediție îngrijită, cuvânt introductiv, rezumat, bibliografie selectivă, indici: Laura Stanciu, Alba Iulia, 2000.
- Dănilă 1994 - N. Dănilă, *O însemnare din 13 mai 1700 despre Unirea românilor sub Mitropolitul Atanasie Anghel*, în *Viața creștină*, V, 20 (114), octombrie 1994.
- Dănilă 1995 - N. Dănilă, „Mitropolitul Teofil (1692-1697) – Apostol al Unirii Românilor transilvăneni cu Biserica Romei”, I-II, în *Viața creștină*, Cluj-Napoca, VI, 6-7 (124-125), martie-aprilie 1995.
- Diaconovich 1898 - C. Diaconovich, *Enciclopedia română*, I-III, Sibiu, 1898.
- Dragomir 1990 - Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, Cluj, 1990.
- Dragomir 2007 - Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*. Vol. I. Cuvânt introductiv de Ioan-Aurel Pop. Ediție și studiu introductiv de Sorin Șipoș, Oradea, 2007.
- Gyémánt 1986 - Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1790-1848*, București, 1986.
- Marton 2005 - Marton József, „Instituții care au contribuit la realizarea Unirii. Contribuția vistiernicului Ștefan Apor și a iezuitului Ladislau Paul Baranyi la realizarea Unirii religioase (1697-1701)”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 9/II, 2005.
- Nilles 1885 - Nicolaus Nilles, *Symbolae ad illustrandum historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, Onipons, Felicianus Rauch, 1885.

- Oancea 2002 - Dorin Oancea, *Legea unică – sursă a unei duble identități confesionale?*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/II, 2002.
- Oancea 2005 - Dorin Oancea, „«Legea strămoșească» în context istoric transilvănean”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 9/II, 2005.
- Pâclișanu 1923 - Zenovie Pâclișanu, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. „Teologul” vlădicilor uniți*, în *Cultura creștină*, 1923.
- Pâclișanu 2006 - Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*. Ediție îngrijită de Pr. Ioan Timbuș, Târgu Lăpuș, 2006.
- Power and Culture* 2007 - *Power and Culture. Identity, Ideology, Representation*. Edited by Jonathan Osmond and Ausma Cimdîna, Pisa, 2007.
- Prodan 1984 - David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*. Ediție nouă cu adăugiri și precizări, București, 1984.
- Someșan 1999 - Maria Someșan, *Începuturile Bisericii Române Unite cu Roma*, București, 1999.
- Stanciu 2008 - Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni (prima jumătate a sec. al 18-lea)*, Cluj-Napoca, 2008.
- Suttner 2005 - Ernst Chr. Suttner, „Legea strămoșească”: identitate a credinței și garanție a coeziunii sociale, în Corneliu Pădurean, Mihai Săsăujan (coord.), *Biserică și societate Studii istorice*. Volum prilejuit de împlinirea a 300 ani de la înființarea Episcopiei Aradului, Arad, 2005.
- Suttner 2007a - Ernst Chr. Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa. Entwicklungen der Neuzeit*, Fribourg, Academic Press, 2007.
- Suttner 2007b - Ernst Chr. Suttner, „«Legea strămoșească»: Glaubensordnung und Garantie des sozialen Zusammenhalts”, în *Ostkirliche Studien*, Würzburg, 56, 2007.
- Șematism 1900 - *Șematismul Veneratului Cler al Arhidiecezei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pre Anul Domnului 1900 de la Sfânta Unire 200*, Blaj, 1900.
- Teodor 1995 - Pompiliu Teodor, „The Romanians from Transylvania between the Tradition of the Eastern Church, the Counter Reformation and the Catholic Reformation”, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1995.
- Teodor 1999 - Pompiliu Teodor, „Reformă catolică și Aufklärung în epoca Luminilor la românii din Transilvania – Liniile generale ale problemei”, în *Spiritualitate transilvănească și istorie europeană*, editori Iacob Mârza și Ana Dumitran, Alba Iulia, 1999.
- Teodor 2000 - Pompiliu Teodor, „În jurul sinodului mitropolitului Teofil din 1697”, în *300 de ani de la Unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica Romei*. Actele Colocviului Internațional din 23-25 noiembrie 2000, Cluj-Napoca, 2000.
- Tóth 2001 - I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelen 1697-1792*. Traducere din limba maghiară de Maria Someșan, București, 2001.
- Wessely 1938 - Kurt Wessely, *A doua Diplomă leopoldină*, București, 1938.
- Wolf 2002 - Marionela Wolf, „Ordinul iezuit și Unirea bisericească a românilor din Transilvania”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/II, 2002.

Cuvinte cheie: Atanasie, biserică, cultură, episcop, identitate națională, identitate religioasă, întoarcerea la Biserica Romei, putere, reprezentare, tradiția străbună, Teofil, unire religioasă.

Key words: Atanasie, church, culture, bishop, national identity, religious identity, return to the Church of Rome, power, representation, ancient tradition, Teofil, religious union.